

HISTORICAL SCIENCES

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

DOI: 10.15421/272006

УДК 929:523.9+523

М. Балишев

*Центральний державний науково-технічний архів України,
м. Харків, Україна*

НАУКОВА БІОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОГО АСТРОФІЗИКА МСТИСЛАВА СЕРГІЙОВИЧА САВРОНА (1902–1943)

E-mail: m.a.balyshev@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5211-3208>

Анотація. Досліджено життя і творчість вітчизняного астронома М. С. Саврона, фахівця в галузі зоряної астрономії. Проаналізовано наукову діяльність вченого, сфокусовану на вивченні Сонця, великих позагалактичних об'єктів, малих планет, фотометричних дослідженнях нових зір та всебічних дослідженнях змінних зір, спостереженнях сонячних і місячних затемнень; регулярних спостереженнях прозорості земної атмосфери та дослідженнях довгоперіодичних комет. Основні віхи наукової біографії М. С. Саврона реконструйовані на тлі процесу становлення і розвитку Харківської астрономічної обсерваторії у 20–30-ті роки ХХ ст. Розглянуто адміністративно-педагогічну діяльність вченого в Харківському державному університеті імені О. М. Горького, Харківському державному педагогічному інституті імені Г. С. Сковороди, інших установах. Висвітлено участь М. С. Саврона в організації Ради наук у Харкові та його роботу в Науково-технічній управі під час німецької окупації міста у 1941–1943 рр. Публікація ґрунтується на документах державних та відомчих архівів.

Ключові слова: Харківська астрономічна обсерваторія, Мстислав Саврон, Сонце, позагалактичні об'єкти, малі планети, змінні зорі.

M. Balyshev

Central State Scientific and Technical Archive of Ukraine, Kharkiv, Ukraine

SCIENTIFIC BIOGRAPHY OF UKRAINIAN ASTROPHYSICS MSTISLAV SERGIYOVYCH SAWRON (1902–1943)

Abstract. The paper is dedicated to the study of the life and works of the Ukrainian Astronomer M. S. Sawron, who was a specialist in the field of Stellar Astronomy. The author analyzed the scientific activities of the scientist which were devoted to the systematic study of the Sun; Extragalactic objects, including the Andromeda Nebulae, the

Orion Nebulae and large globular clusters; photographing main belt asteroids (Aquitania, Ceres, Iris, Flora, Vesta); photometric research of Novae in the constellations Aquila, Hercules, Lacertae; comprehensive research of variable stars, in particular, as part of the program of work of the Central Commission for the study of variable stars at the Academy of Sciences of the USSR; observation of Solar and Lunar eclipses, including Sawron's participation in an expedition to the North Caucasus for observation «The Great Soviet Solar Eclipse» in 1936; regular observation of the transparency of the Earth's atmosphere of long-period comets. Examples of cooperation of an astronomer with leading Ukrainian scientists at the Kharkiv Astronomical Observatory prof. B. P. Gerasimovich (1889–1937) and prof. M. P. Barabashov (1894–1971) were provided; Sawron's participation in the development of the Observatory instrumental base; his scientific publications were analyzed.

The major milestones of the scientific biography of M. S. Sawron were reconstructed against the background of the *establishment* and development of the Kharkiv Astronomical Observatory in the 1920-s and 1930-s. The administrative and pedagogical activity of the scientist at O. M. Gorky Kharkiv State University, H. S. Skovoroda Kharkiv State Pedagogical Institute, including on the post of the dean of geographical, physics and mathematics faculties, head of the astronomy department; teaching activity at the other institutions were reviewed. Sawron's activity during the Second World War was investigated, in particular, his participation in the organization of the Council of Sciences in Kharkiv and work in the Scientific and Technical Administration during the German occupation of the Kharkiv in 1941–1943; the circumstances of the tragic death of an astronomer *have been highlighted*.

As Professor M. S. Sawron's name is nowadays almost lost to the history of national science, the author has conducted a thorough historiographical analysis of publications on the history of the Kharkiv Astronomical Observatory, Kharkiv State University, and the Pedagogical Institute in the 1930s. The publication is based on documents from a number of state and departmental archives, most of which are first introduced into scientific circulation.

Keywords: Kharkiv Astronomical Observatory, Mstislav Sawron, the Sun, Extragalactic objects, minor planets, Variable stars.

Вступ. Період 1920–1930-х рр. є дуже важливим етапом для становлення та розвитку української астрономічної науки, в першу чергу – харківської астрономії. Але до сьогодні залишається найменш дослідженим. Традиційно основною перешкодою в реалізації документально-біографічних досліджень з історії харківської астрономії першої половини ХХ ст. є формування фактографічної бази, оскільки джерела, що залишилися, малоінформативні й часом важкодоступні для вивчення.

Особливість постаті М. С. Саврона на тлі української астрономії полягає в її тісному зв'язку з історією Харківського державного університету імені О. М. Горького та Харківського державного педагогічного інституту імені Г. С. Сковороди. У той же час ім'я науковця майже втрачене для історії вітчизняної науки. Навіть ретельний історіографічний аналіз може запропонувати нам лише кілька публікацій, де можна зустріти його прізвище. Наприклад, фундаментальні праці «Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна за 200 років» [31] та «200 лет астрономии в Харьковском университете» [33] інформують нас, що проф. М. С. Саврон працював у Харківській астрономічній обсерваторії, викладав астрономію в Харківському державному університеті та загинув в роки окупації

міста часів Другої світової війни [31, с. 417; 33, с. 185]. В інших публікаціях, де його прізвище лише згадується, надано оцінку як колаборанту [13, с. 69] та викладено версію про трагічну загибель астронома [32, с. 59].

Зважаючи на ці факти, мета нашого дослідження – провести комплексне дослідження життя і творчості українського вченого-астрофізика Мстислава Сергійовича Саврона, максимально повно відтворивши його наукову біографію.

Матеріал і методи досліджень. Застосовано історико-біографічний метод та методи джерелознавчого аналізу. Джерельну базу дослідження склали матеріали фондів Архіву Науково-дослідного інституту астрономії ХНУ імені В. Н. Каразіна; фондів 555 Архіву Російської академії наук; фондів р-2792, р-3076, р-3081, р-4293 Державного архіву Харківської області; архіву Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна [1; 2; 3; 14–26].

Результати та обговорення. Мстислав Сергійович народився 21 грудня 1902 року в Полтаві в родині дрібного чиновника Сергія Івановича Саврона [11]. У 1912 р. М. Саврон вступив до першого класу Першої Харківської чоловічої гімназії. Після її закінчення, у 1920 р., розпочав трудовий шлях на посаді секретаря, згодом – заступника начальника управління обліку Харківського губернського комітету із загальної трудової повинності («Губкомпраці») [3, арк. 3]. Упродовж кількох років займався адміністративною роботою, активно долучаючись до громадської діяльності: заступник голови так званого «комслужу» «Губкомпраці», член Комітету «ДонГолоду» [3, арк. 3].

У 1922 р. М. С. Саврон вступає до Харківського Інституту Народної Освіти (далі – ХІНО), але навчання перериває, оскільки «доводилось багато працювати для заробітку...» [21] на посаді інструктора статистичного бюро при Управлінні уповноваженого «Донгубвиконкому» [3, арк. 3]. Згідно з архівними документами, у цьому самому році він розпочинає свою діяльність у Харківській астрономічній обсерваторії (далі – ХАО) [1].

Починаючи з січня 1926 р., відповідно до протоколів засідань кафедри астрономії ХАО, постійно відвідує наукові збори Обсерваторії; після закінчення вищого закладу освіти вступає до аспірантури ХАО [1]. Зі спогадів М. С. Саврона: «<...> У 1928 р. я вступив до аспірантури Харківської астрономічної обсерваторії, де три роки під керівництвом проф. Б. П. Герасимовича студіював астрофізику, акцентуючись на структурній зоряній астрономії, яку обрав своїм фахом, астрофотометрії та зоряній статистиці як основних методах дослідження. Аспірантуру закінчив захистом двох наукових робіт: «Розподіл позагалактичних туманностей» і «Поглинання атмосферою фотографічних променів» [21]. Уже під час навчання в аспірантурі, М. С. Саврон розпочинає масштабну викладацьку діяльність, яка, безумовно, була його покликанням: читає математику у Харківському автотракторному учбовому комбінаті (1928–1931); викладає світознавство у Харківському інституті політичної (згодом – комуністичної) просвіти (1928–1933); космографію – на робочому факультеті Харківського геодезичного інституту (1930–1933); астрономію і фізику – в Харківському педагогічному інституті професійної освіти (з 1930 р.) (далі – ХДП); з 1930 р. він – постійний лектор Харківського наукового товариства; викладає астрономію на фізико-математичному факультеті ХІНО та у низці інших закладів вищої освіти Харкова (1931–1932) [3, арк. 1].

Аналіз тематики виступів М. С. Саврона на засіданнях кафедри астрономії упродовж 1928–1930 рр. свідчить, що науково-дослідна діяльність аспіранта концентрувалася в першу чергу на різних аспектах роботи наукових керівників.

Наприклад, у 1928–1929 рр., коли його наставник Б. П. Герасимович (1889–1937) перебував у відрядженні до США, Саврон обирає такі теми: «Теорія освітлення планет»; «Про кільце Сатурна» («Теорія кільця Сатурна») та ін., якими опікувався також проф. М. П. Барабашов (1894–1971), директор ХАО [1]. У 1929–1930 рр., після повернення проф. Б. П. Герасимовича, виступає з доповідями: «Про можливість існування чотирьох груп перемінних зір»; «Абсолютні величини та період Цефеїд»; «Залежність між абсолютною яскравістю та періодичністю перемінних зір»; «Абсорбція світла в міжзор'яному просторі» [1]. З 1930 р., фокусуючись на дослідженні позагалактичних об'єктів, він опрацьовує такі питання: «Туманність Андромеди як зоряне скупчення»; «Анагалактичні туманності»; «Про скупчення туманностей Ceta-Virgo» та ін. [1].

В цей період Саврону доручається проведення статистичної обробки матеріалів з двох актуальних на той момент «Каталогів туманностей», складених відомими німецькими астрономами Фрідріхом Беккером (1928) та Карлом Райнмутом (1926) [1]. Її результати викладено астрономом у публікації «Розподіл позагалактичних туманностей» [28]. Ідея роботи, поза сумнівом, належала проф. Б. П. Герасимовичу, який нещодавно повернувся з наукового відрядження зі Сполучених Штатів, де упродовж трьох років працював у Гарвардській та інших американських обсерваторіях, активно цікавився напрямами досліджень, характерними для закордонних астрономів.

Саврон проаналізував близько 4000 об'єктів за галактичними зонами (наведеними в Каталозі Ф. Беккера), підрахував їх кількість за яскравістю, окремо – для північної та південної галактичних напівсфер. Також він розробив карту, на якій цей розподіл галактик було проілюстровано по довготі та широті (за основну площину (екватора) обрано площину Чумацького Шляху). На цю карту було нанесено положення 4592 об'єктів [28, с. 42].

Навесні 1931 р. М. Саврон спостерігає та фотографує місячне затемнення, фіксуючи зміни яскравості його деталей у міру їх занурення у півтінь [1]. Згідно з журналами спостережень ХАО, він активно працює за власною програмою спостережень, переважно за допомогою рефрактора Мерца: проводить фокусування кольорових фільтрів із залученням фотографічної шкали; досліджує туманність Оріона; системно спостерігає Сонце; фотографує низку астероїдів головного поясу, зокрема, Акваітанію, Іриду та Цереру, найменшу з карликових планет Сонячної системи. Результати цих досліджень потім будуть узагальнені у роботі «Про зміну яскравості малих планет» [1]. У квітні–травні 1931 р. разом з іншими харківськими астрономами перебуває у науковому відрядженні у Сімейській обсерваторії в Криму, де займається дослідженням спектрів зір [1].

У даний період важливим для М. С. Саврона захопленням стають книги – він починає збирати власну бібліотеку. Вже через десять років її фонд буде нараховувати солідну кількість примірників [1]. З метою поповнення Саврон навіть особисто звертається до відомого ученого-теоретика, прихильника і пропагандиста ідей освоєння космічного простору К. Е. Ціолковського (1857–1935): це листування зберігається в особовому фонді ученого в Архіві РАН [2].

Влітку 1931 р. Харківська обсерваторія отримала новий сучасний інструмент – восьмидюймовий рефрактор Цейса. М. С. Саврон одним із перших розпочав спостереження на новому інструменті. З цього моменту головною науковою метою для нього стають спостереження прозорості земної атмосфери, що згодом сформуvalo тему його майбутньої дисертаційної роботи. Після встановлення рефрактора харківські астрономи спостерігали низку зір, з фільтрами

і без; робили пробні фотовідбитки Місяця, досліджуючи показники кольору різних місячних утворень. Безпосередньо Саврон проводив фокусування шестидюймового фотографічного об'єктива рефрактора Цейса; спостерігав Сонце за допомогою шестидюймового рефрактора Мерца, використовуючи восьмидюймовий рефрактор Цейса для його фотографування; разом з іншими визначав координати і розміри сонячних плям [1].

Спільно з П. Г. Пархоменко (1886–1970), науковою співробітницею ХАО, також колишньою аспіранткою проф. Б. П. Герасимовича, Саврон упродовж кількох місяців здійснював ретельне фокусування 160-міліметрового фотографічного об'єктива рефрактора Цейса з використанням різнокольорових фільтрів [5, с. 121].

У травні 1932 р., разом з директором ХАО проф. М. П. Барабашовим, М. С. Саврон взяв участь у Першій астрометричній конференції в Пулкові [4, с. 139]. Слід зауважити, що в його біографії період: літо 1931 – літо 1932 р. – відзначається високою активністю спостережної роботи. За допомогою телескопа Мерца він продовжує досліджувати малі планети, фотографуючи великі астероїди Веста і Флора; експериментує з фотографією для отримання позафокальних зображень за допомогою рефрактора Цейса; фотографує різними об'єктивами велику хмару у сузір'ї Лебеда, кулясте скупчення Геркулеса, застосовуючи червоний та синій фільтри; досліджує кулясте скупчення в сузір'ї Пегаса; за допомогою рефрактора Цейса займається виготовленням шкал приполярних зір для еталонної зорі та еталонів зоряних скупчень; фотографує зону Полюса (через жовтий фільтр) для отримання фотовізуальних величин; системно спостерігає Сонце [1].

Восени 1932 р. М. С. Саврон зосереджується на проблемі поглинання фотографічних променів в атмосфері Землі. Заради неї він проводить тривалу підготовчу роботу з рефрактором Мерца, потім вивчає Дельту Лебеда, одну з восьми найбільш яскравих зір Північної півкулі. Результати цієї роботи будуть надруковані в «Публікаціях Харківської астрономічної обсерваторії» [27]. Серед інших напрямів його роботи – проведення коротких експозицій площадок неба на 200-мм рефракторі Цейса та фокусування зі світлофільтрами для планового визначення фотовізуальних величин. За допомогою мікрофотометра Гартмана Саврон провів фотометричні вимірювання однієї з найяскравіших нових зір – Нової в сузір'ї Орла 1918 р. [1].

7 червня 1933 р. відбулося наукове засідання ХАО, присвячене «захисту аспірантського стажу» М. С. Саврона, підсумкам його роботи в обсерваторії та переходу «у наукові робітники». По суті, цей «перехід» дорівнював публічному захисту дисертаційної роботи. З констатуючої частини протоколу наукового засідання: «Ухвалили: перевести М. С. Саврона у наукові співробітники; залишити його при ХАО, відкривши для цього відповідну посаду наукового робітника; вважати Саврона за цілком готового до педагогічної роботи у ВЗО на посаді доцента» [1]. Наказом ректора Харківського державного університету (далі – ХДУ) від 23.09.1933 р. № 69 його було призначено доцентом математики [3, арк. 4]; з 28 жовтня 1933 р. – науковим робітником ХАО [1].

Незважаючи на значні обсяги наукових досліджень в ХАО, астроном все більше часу починає приділяти викладацькій роботі. З весняного семестру 1934 р. доцент Саврон отримує найбільше навантаження на кафедрі фізики – 123 години на рік [14, арк. 10; 15, арк. 3]; додатково ректорат ХДУ призначає Саврона лектором з фізики у Вечірньому вчительському університеті [14, арк. 25].

Упродовж шести місяців, починаючи з грудня 1934 р., він спостерігає зорю DQ Геркулеса – Нову у сузір'ї Геркулеса 1934 р. Ця яскрава зоря після спалаху залишалася видимою неозброєним оком протягом декількох місяців і була одним з найбільш яскравих об'єктів нічного неба. Звіт про досить тривалі спостереження надруковано в томі «Публікацій Харківської астрономічної обсерваторії» [29].

Разом з науковим співробітником В. О. Михайловим (1901–1955) на початку 1935 р. М. С. Саврон досліджує довгоперіодичну комету C/1935 A1 (Джонсона). Результати її спостереження наведено у відповідній публікації: Саврон працював на 16-ти сантиметровому астрографі, знімки на 12-сантиметровому – отримував Михайлов; він же провів обчислення та виміри на компараторі Месера [12]. Один з найстаріших європейських реферативних журналів «Astronomischer Jahresbericht», за підсумками досліджень 1935 р., назвав М. С. Саврона та В. О. Михайлова серед найактивніших спостерігачів комет у цьому році [10].

У цей період в ХАО розпочинається активна підготовка до спостереження повного сонячного затемнення, більш відомого як «Велике радянське затемнення». Цю назву унікальна подія (відбулася 19 червня 1936 р.) отримала завдяки тому, що смуга повної фази проходила від Кавказу до Тихого океану (тобто безпосередньо над територією Радянського Союзу). Готуючись до експедиції, директор ХАО проф. М. П. Барабашов разом з М. С. Савроном розробляють конструкції нових пересувних касет для рефракторів Мерца і Цейса; спільно з обсерваторським механіком О. С. Салигінін Саврон ремонтує та оновлює освітлення в рефракторі Цейса [1].

На початку 1936 р. наукова програма Саврона в ХАО складається з трьох основних напрямів: 1) дослідження Сонця (підготовка до спостережень повного сонячного затемнення 1936 р. та упорядкування наукової апаратури); 2) дослідження зір (яскравості Нової зорі у сузір'ї Геркулеса та визначення температур зір О-типу); 3) роботи по сектору астрометрії (визначення положень комет) [1]. В цей час у зв'язку із відновленням скасованих після революції вчених ступенів і звань адміністрація ХАО звертається до ректорату Харківського державного університету з клопотанням про присвоєння М. С. Саврону наукового ступеня кандидата астрономічних наук без захисту дисертації (за сукупністю підготовлених наукових робіт) [5, с. 124]. Але Савроном було підготовлено дисертаційну роботу на тему: «Визначення коефіцієнта прозорості атмосфери в м. Харкові», яка пройшла належну апробацію у ХАО. Згідно з Постановою Державної кваліфікаційної комісії НКО УРСР від 25.06.1936 р., йому було присвоєно вчений ступінь кандидата астрономічних наук (без захисту, за сукупністю наукових праць) [1].

У травні 1936 р., готуючись до експедиції ХАО на Північний Кавказ, Саврон призупиняє педагогічну діяльність у вищих закладах освіти: достроково приймає у студентів значну кількість заліків, щоб піти у тривалу відпустку у ХДПІ [23, арк. 214], та встигає завершити роботу у вступній випробувальній комісії з фізики ХДУ [16, арк. 190]. На початку червня 1936 р. у складі другої партії експедиції харківських астрономів він виїжджає для спостереження повного сонячного затемнення до станиці Білореченської [1]. Програмою робіт передбачалося проведення фотометричних досліджень внутрішньої і середньої корони Сонця у фотографічних променях і через світлофільтри, які пропускали інфрачервону, червону, зелену і фіолетову області спектра. Планувалося також отримати фотографії спектра корони (включаючи його інфрачервону частину) і встановити розподіл інтенсивності в спектрі корони по відношенню до сонячного

[4, с. 147]. М. С. Саврон проводив спостереження за допомогою 4-метрового коронографа. Несприятливі погодні умови під час повної фази затемнення не дозволили учасникам експедиції отримати значну кількість знімків, придатних для точної фотометричної обробки. Але більшість вдалих знімків корони були зроблені саме Савроном, він же виконав їх обробку і вимірювання за допомогою мікрофотометра Гартмана [6, с. 22].

Перебуваючи на Північному Кавказі, астроном також долучився до спостережень Нової зорі, яка спалахнула на початку літа 1936 р. у сузір'ї Ящери (Nova Lacertae). Результати роботи були викладені у публікації «Візуальні яскравості Nova 605 1936 Lacertae», в якій Саврон навів дані власних спостережень [30].

Слід зазначити, що незважаючи на значне педагогічне навантаження в. о. професора Саврона в ХДПІ на географічному факультеті та доцента Саврона в ХДУ на кафедрі фізики, наприкінці 1936 р. в обсерваторії він завершив фундаментальну роботу з каталогізації усіх старих астронегативів [1]. У січні 1937 р. М. С. Саврона призначено ученим секретарем ХАО. Крім наукової роботи, він бере безпосередню участь у питаннях замовлення нового наукового обладнання. Зокрема, досліджуючи проблематику змінних зір, Саврон наполягає на необхідності отримання приладу для пошуків на фотографіях зоряного неба будь-яких змінних об'єктів. І обсерваторією було придбано блінк-компаратор фірми Цейса [1].

Упродовж цього самого року астроном виконав фотометричні дослідження туманності Андромеди в синіх та червоних променях та спектрофотометричні дослідження зорь О-типу; займався визначенням телуричних ліній в інфрачервоній частині спектру Сонця та зорь типів від В0 до К0 [1].

У 1937 р. адміністративна та науково-педагогічна діяльність М. С. Саврона в ХДПІ стає більш масштабною – він очолює географічний факультет. Саврон пригадував: «< ...> З 1937 до 1940 рр. я обіймав у Педінституті посаду декана географічного факультету, протягом 1939/1940 учбового року провів роботу з організації фізико-математичного факультету, і з серпня 1940 р. й до ліквідації Інституту був деканом новоутворених фізико-математичних факультетів Педагогічного і Вчительського інститутів» [21, арк. 186 зв.]. У серпні 1938 р. управлінням Вищої школи НКО було затверджено новий штатний розпис ХДПІ, згідно з яким кафедру фізгеографії розділили на дві: астрономії та геології. Виконуючим обов'язки завідуючого кафедрою астрономії став професор М. С. Саврон [24, арк. 58]; наказом ВКВШ від 31.10.1938 р. його офіційно затверджено на цій посаді [24, арк. 186].

У даний період спостерігається певний спад у науковій роботі Саврона в ХАО; зокрема, він фокусується виключно на дослідженнях змінних зір за планом Центральної комісії з вивчення змінних зір (спостерігалися окремі поля № 52 та № 56) [7, с. 113]. Адміністративній роботі в ХДПІ, навпаки, приділяє все більше часу: дирекцією вищого закладу освіти неодноразово відзначається «зразкова робота декана географічного факультету, який забезпечив високі показники якості навчально-наукової роботи факультету» [25, арк. 230].

Упродовж 1939 р. спостережна програма Саврона в ХАО знову базується на продовженні досліджень змінних зір на двох окремих полях. Зокрема, для їх фотографування обсерваторія придбала сучасний на той момент фотографічний об'єктив «Індустар-13» з фокальною відстанню 300 мм. Саврон встановив камеру з цим об'єктивом на рефлекторі Цейса та протягом кількох тижнів проводив її нічні

випробування [1]. У грудні 1939 р. астроном взяв участь у роботі VII Всесоюзної конференції дослідників змінних зір у Москві, де провів консультації стосовно перспектив продовження цієї роботи в Харківській астрономічній обсерваторії [1].

У 1940 р. у Харківському державному педагогічному інституті створено фізико-математичний факультет, до складу якого увійшли дві кафедри – фізики та математики. Першим деканом нового факультету став професор Мстислав Сергійович Саврон, який докладав значних зусиль для забезпечення обладнанням фізичних лабораторій, робочих кабінетів [21]. У цьому році Саврон продовжить у ХАО дослідження змінних зір на окремих полях. Під його керівництвом налагоджено їх системне фотографування 160-мм камерою на 8-дюймовому рефракторі Цейса. Як наслідок цієї роботи: отримано понад 100 фотоплатівок, проведено ґрунтовну підготовку для обробки зібраних матеріалів [8, с. 267].

У другій половині вересня 1941 р. в Харкові розпочинається евакуація промисловості, культурно-освітніх установ та матеріальних цінностей. Згідно з наказом директора ХДПІ від 20.09.1941 р. № 122 у зв'язку з евакуацією Інституту весь професорсько-викладацький персонал звільняється [26, арк. 274]. За планом вони мали евакуюватися до Узбекистану, у Самарканд. За збігом обставин родина професора Саврона залишилася в Харкові.

Згідно з картою Харківської біржі праці 1942-го року, реєстрація на якій була обов'язковою, він: «росіянин, професор-астроном, працює в ХДУ» [22]. Навесні 1942 р. Комітет науково-дослідних інститутів при Харківській міській управі розпочав облік фахівців, які залишилися в окупованому місті. Комітет було створено з метою об'єднання діяльності понад 60 різних науково-дослідних установ, які обслуговували найважливіші галузі міста: промисловість, сільське господарство та охорону здоров'я. Серед них опинився і Саврон; пізніше почав працювати. У травні 1942 р. керівництво Науково-технічної управи звертається до Харківської міської управи з проханням «видати постійну перепустку М. С. Саврону, заступнику керівника відділу гуманітарних, природничих і медичних наук» [19, арк. 25]. Разом з наданням перепустки Саврона включають до списку осіб, «які отримують німецький раціон (пайок)» у травні. Зазначимо, що, окрім «обідів» деякі керівники Науково-технічної управи отримували також німецький пайок (раціон). За своєю посадою Саврон не мав такого привілею, але у списках є дописи від руки (в т.ч. біля його прізвища), тобто звичайні працівники іноді теж його отримували [20, арк. 59].

Наприкінці червня 1942 р. за розпорядженням німецького коменданта Харкова генерал-лейтенанта Шмідт-Логана створюється Рада наук – вищий науковий орган міста [17, арк. 121]. Персональний склад Ради склався з 30 осіб: дев'ять з них увійшли до її президії як постійні члени. Очолив Раду колишній бургомістр Харкова проф. О. І. Крамаренко, віцепрезидентами стали професори Л. П. Крамаренко та М. І. Кузнецов; ученим секретарем призначено проф. М. С. Саврона; також він увійшов до складу учбово-методичної секції Ради [17, арк.121–122]. Серед основних завдань Ради були такі: розгляд всіх наукових питань, пов'язаних з промисловістю, сільським господарством та комунальним господарством Харкова; загальне та науково-методичне керівництво діяльністю науково-дослідних інститутів, вищої школи та наукових товариств та ін. Упродовж кількох місяців М. С. Саврон працює на різних посадах у Науково-технічній управі: в липні – він заступник завідуючого вищими школами; в серпні – обіймає посаду одного із секретарів Управи [19; 20].

Згідно з розпорядженням німецького командування Харкова від 31 серпня 1942 р., усі діючі науково-дослідні інститути, керовані Науково-технічною управою, підлягали передачі до ВІКАДО – підрозділу німецького командування, який займався налагодженням економіки на окупованих територіях. Тому з 01 вересня 1942 р. було звільнено низку співробітників Управи, серед яких і М. С. Саврона [18, арк. 48].

Навесні 1943 р. біля Харкова розпочалися запеклі бойові дії. Німецькі війська на початку березня вринули до міста: почалися вуличні бої. Всі, хто залишався в Харкові під час його захоплення есесівськими частинами, згадували, що за цих страшних часів багато містян було розстріляно.

Доцент В. О. Михайлов, який в період окупації Харкова виконував обов'язки директора ХАО, у березні 1943-го записав у своєму щоденнику: «15-го або 14-го дізнався про те, що М. С. Саврон був убитий у квартирі своєї сестри пострілом в обличчя» [1]. Через збіг фатальних обставин (13 березня 1943 р.), слабкий зір астронома, зокрема окуляри з товстими лінзами, які він носив, зіграли для нього «недобру службу»: сонячний відблиск від них у вікні будинку астронома видався есесівцям склом військового бінокля. Вони з'ясували квартиру і вринули розстріляли ученого, який відкрив їм двері [1; 32, с. 59].

У фундаментальній праці «Історія Національної академії наук України (1941–1945)» прізвище проф. М. С. Саврона внесено до «Списку наукових співробітників АН УРСР у 1941–1945 рр.» [9, с. 309]. До нього включені штатні співробітники, які займали наукові посади в академічних наукових установах в ці роки, та співробітники, які працювали в академічних установах на окупованій території. Сьогодні колеги-астрономи теж не забули про Мстислава Сергійовича Саврона. Йому та ще шести працівникам Харківської астрономічної обсерваторії, які загинули у часи окупації Харкова під час Другої світової війни, присвячено пам'ятний знак, відкритий 22 червня 2011 р. на території НДІ астрономії ХНУ імені В. Н. Каразіна.

Висновки. Отже, професор М. С. Саврон не тільки успішно працював у галузі зоряної та позагалактичної астрономії, зробивши значний особистий внесок у розвиток науки Харківської астрономічної обсерваторії, але й запам'ятовується нам через великий обсяг проведеної ним громадської та адміністративної роботи; своєю відданістю педагогічно-викладацькій справі у низці харківських закладів вищої освіти.

References

1. Archive of the Institute of Astronomy V. N. Karazin Kharkiv National University (in Russian, in Ukrainian).
2. Archive of the Russian Academy of Science. F. 555. In. 4. C. 552. (In Russian).
3. Archive of the V. N. Karazin Kharkiv National University. Inv. of D.E.T. in 1933, p. 243 (in Ukrainian).
4. *Balyshev, M. A.* (2018). Sic itur ad astra: Scientific biography and tragic destiny of astronomer Boris Evgenievich Semeykin (1900 – 1938). *Studies in the History of Astronomy*, vol. 40, p. 127–169 (in Russian).
5. *Balyshev, M. A.* (2018). The life and scientific work of Praskovia Parkhomenko, a Ukrainian astronomer: a historical and biographical study. *Science and Science of Science*, no 1, p. 114–137 (in Russian).
6. *Barabashov, M. P.* (1936). About the expedition of AO KhSU to observe a total Solar eclipse on June 19, 1936. *Mirovedenie*, vol. 25, no 6, pp.14–22 (in Russian).

7. *Barabashov, M. P.* (1939). Report on the activities of the Astronomical Observatory Kharkiv State University in 1938. *Astronomical Journal*, vol. 16, no 2, pp. 112–113 (in Russian).
8. *Barabashov, M. P.* (1941). Report on the activities of the Astronomical Observatory Kharkiv State University in 1940. *Astronomical Journal*, vol. 18, no 3, p. 267 (in Russian).
9. History of the National Academy of Science of Ukraine (1941–1945): Part 2 / Ed. by O. S. Onischenko. Kiev, 2007, 576 p. (in Ukrainian).
10. Kometen und Meteore. 6689: Sternwarten und Beobachter (1936). *Astronomischer Jahresbericht*, vol. 37, S. 184.
11. Memorial book of the Poltava Region for 1915 (1915). Poltava: Tipo-Litographiya Gubern. Pravlinnyya, p. 231 (in Russian).
12. *Mikhaylov, V. O., Sawron, M. S.* (1935). Photographic observations of comet 1935a Johnson on a 16-cm and 12-cm Zeiss astrographs at Kharkiv Astronomical Observatory of KhGU. *Publications of the Kharkiv Astronomical Observatory*, vol. 3, p. 3 (in Ukrainian).
13. *Ponomarenko, R. O.* (2008). Scientific activity in Kharkiv during the occupation in 1941–1943. *Issues of History of Science and Technology*, no 3, p. 65–70 (in Ukrainian).
14. State Archive of the Kharkiv Region (SAKhR). F. r-2792. In. 1. C. 3. P. 10.
15. SAKhR. F. r-2792. In. 1. C. 4. P. 3 (in Russian, in Ukrainian).
16. SAKhR. F. r-2792. In. 1. C. 20. P. 190 (in Ukrainian).
17. SAKhR, F. r-3076. In. 1. C. 1. 138 p. (in Ukrainian).
18. SAKhR. F. r-3076. In. 1. C. 6. 80 p. (in Ukrainian).
19. SAKhR. F. r-3076. In. 1. C. 26. 43 p. (in Ukrainian).
20. SAKhR. F. r-3076. In. 1. C. 29. 172 p. (in Russian, in Ukrainian, in German).
21. SAKhR. F. r-3076. In. 1. C. 45. P. 186 (in Ukrainian).
22. SAKhR, F. r-3081. In. 1. C. 55. P. 1–2 (in Russian).
23. SAKhR. F. r-4293. In. 1. C. 9. 215 p. (in Ukrainian).
24. SAKhR. F. r-4293. In. 1. C. 24. P. 58 (in Ukrainian).
25. SAKhR. F. r-4293. In. 1. C. 50. P. 230 (in Ukrainian).
26. SAKhR. F. r-4293. In. 1. C. 76. P. 217; 246 (in Ukrainian).
27. *Sawron, M. S.* (1935). Atmospheric absorption of photographic rays. *Publications of the Kharkiv Astronomical Observatory*, vol. 5, p. 49–54 (in Ukrainian).
28. *Sawron, M. S.* (1935). Distribution of extragalactic nebulae. *Publications of the Kharkiv Astronomical Observatory*, vol. 5, p. 39–47 (in Ukrainian).
29. *Sawron, M. S.* (1938). Observation of Nova Herculis 1934. *Publications of the Kharkiv Astronomical Observatory*, vol. 6, p. 47–49 (in Ukrainian).
30. *Sawron, M. S.* (1938). Visual brightness of Nova 605 1936 Lacertae. *Publications of the Kharkiv Astronomical Observatory*, vol. 6, p. 51–53 (in Ukrainian).
31. V. N. Karazin Kharkiv National University for 200 years / *V. S. Bakirov, V. M. Dukhopelnikov, B. P. Zaytsev and others.* Kharkiv: Folio, 2004, 750 p.
32. *Zaytsev, B. P., Posokhov, S. I.* (2001). Memories of the war in the documents. *Universitates. Science and Enlightenment*, no 3, p. 48–59 (in Russian).
33. 200 years of astronomy at Kharkiv University / Ed. by Prof. Y. G. Shkuratov. Kharkiv: KhNU, 2008, 632 p. (in Russian).

Received 10.02.2020

Accepted 16.02.2020